

РОЗВИТОК АСЕРТИВНОСТІ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УСПІШНОЇ ОСОБИСТОСТІ: ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

DEVELOPMENT OF ASSERTIVENESS OF SENIOR CLASS PUPILS IN THE CONTEXT OF FORMING A SUCCESSFUL PERSONALITY: TO THE RESEARCH PROBLEM

Стаття присвячується одній із актуальних проблем сучасної психолого-педагогічної науки – розвитку асертивності учнів старших класів у контексті формування успішної особистості. У роботі визначено, що одним із векторів науково-дослідної роботи, спрямованих на формування успішної особистості сучасного учня, є розвиток асертивності, значущою для його соціальної адаптації, гармонійної взаємодії з оточуючим світом і особистісного самоствердження у соціумі. В центрі уваги дослідниці нормативно-законодавча база у сфері освітньої політики щодо виховання підростаючого покоління, на якій ґрунтуються уточнення вихідних позицій дослідження, та методологічні підходи у розвитку асертивності старшокласників.

Авторкою наголошено на важливій ролі закладів загальної середньої освіти у забезпеченні умов формування успішної особистості, зазначено, що процес розвитку асертивності учнів старшої школи у контексті формування успішної особистості ефективніше відбувається у річчій особистісно орієнтованого, акмеологічного, аксіологічного, компетентнісного, середовищного, системного підходів, висвітлено особливості кожного з методологічних підходів та акцентовано увагу на їх узгодженні у розвитку асертивності учнів старшої школи за принципом логічної доповнюваності з урахуванням соціально-психологічних особливостей учнів старшого шкільного віку.

Також у запропонованому дослідженні на основі рефлексії наукового доробку вітчизняних і зарубіжних вчених розглянуто феномен асертивності та зауважено, що старший шкільний вік внаслідок своєї чутливості є найсприятливішим для розвитку асертивності. В роботі уточнено сутність поняття «асертивність учня старших класів», окреслено змістові орієнтири розвитку асертивності учнів старшої школи у контексті формування успішної особистості та обґрунтовано важливу роль асертивності у формуванні успішності старшокласника.

Ключові слова: асертивність, успішність, особистість, учень старших класів, методологічний підхід, соціальна адаптація, кризовий соціум.

The article is dedicated to one of the urgent problems of modern psychological and pedagogical science – the development of assertiveness of high school pupils in the context of the formation of a successful personality. The work determined that one of the vectors of research work aimed at forming a successful personality of a modern pupil is the development of assertiveness, which is significant for his social adaptation, harmonious interaction with the surrounding world, and personal self-affirmation in society. The focus of the researcher's attention is the normative-legislative framework in the field of educational policy regarding the upbringing of the younger generation, which is based on the clarification of the initial positions of the research, and methodological approaches in the development of assertiveness of senior class pupils.

The author emphasizes the important role of general secondary education institutions in providing the conditions for the formation of a successful personality, it is indicated that the process of developing the assertiveness of senior class pupils in the context of the formation of a successful personality takes place more effectively in the context of personally oriented, acmeological, axiological, competence, environmental, systemic approaches, the peculiarities are highlighted of each of the methodological approaches and focused attention on their coordination in the development of assertiveness of senior class pupils according to the principle of logical complementarity, taking into account the socio-psychological characteristics of senior class pupils.

Also, in the proposed research, based on the reflection of the scientific work of domestic and foreign scientists, the phenomenon of assertiveness was considered and it was noted that senior school age, due to its sensitivity, is the most favorable for the development of assertiveness. The paper clarifies the essence of the concept of «assertiveness of a senior school pupil», outlines the content guidelines for the development of assertiveness of senior school pupils in the context of the formation of a successful personality, and substantiates the important role of assertiveness in the formation of the success of a school pupil.

Key words: assertiveness, success, personality, senior school pupil, methodological approach, social adaptation, crisis society.

УДК 316.728 [057.87:373.5] : [713:355.01]
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/55.1.36>

Нечерда В.Б.,
канд. пед. наук,
ст. науковий співробітник лабораторії
фізичного розвитку та здорового
способу життя
Інституту проблем виховання
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В умовах російсько-української війни підростає покоління нашої держави зазнає глибоких психологічних і часто фізичних травм, пов'язаних із знищенням сімейних та соціальних зв'язків, загибеллю батьків чи опікунів, втратою позитивної емоційної підтримки однолітків і дорослих. Викликані війною потужні суспільні кризи, зокрема, соціально-економічна і гуманітарна, порушують права

і свободи дітей, підлітків і молоді, призводять до розвитку культури ненависті (справедливої, але невласивої світу зростаючої особистості), зниження якості медичних послуг і освіти, дезорієнтації учнів закладів загальної середньої освіти у навколишньому світі, викривленого сприйняття ними причинно-наслідкових зв'язків. У довгостроковій перспективі ці наслідки здатні спровокувати неспроможність молоді до успішної соціалізації

і життєвої успішності, що може призвести не тільки до кризи окремої особистості, але й мати суспільно небезпечні наслідки.

Саме тому необхідна належна увага до формування успішної особистості учня, що повинне ґрунтуватись на цінностях національної державності й національної ідентичності, просоціальної активності, життєстійкості й асертивності, які вбачаємо одними із ключових аспектів розвитку учнів закладів загальної середньої освіти. *Цільовими орієнтирами формування успішної особистості учня* вважаємо виховання необхідних для зростаючого громадянина героїчної держави особистісних якостей (працездатність, ініціативність, комунікабельність, самодостатність, відповідальність, наполегливість, цілеспрямованість, мужність тощо), розвиток навичок стресостійкості, лідерства, соціально значущої діяльності, зокрема, взаємодопомоги, співробітництва, волонтерства, а також розвиток асертивності, важливої для соціальної адаптації, гармонійної взаємодії з оточуючим світом і особистісного самоствердження у соціумі.

Відтак, одним із векторів науково-дослідної роботи, спрямованих на формування успішної особистості сучасного учня, визначаємо *розвиток асертивності*. Старший шкільний вік внаслідок своєї сенситивності є найсприятливішим для завершення формування як психофізичних якостей і особистісних рис, так і розвитку необхідних для успіху навичок, розвиток асертивності у цьому випадку допомагатиме старшокласнику будувати власну життєву стратегію, визначати певні ціннісні позиції, життєві цілі і траєкторію успіху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рефлексія психолого-педагогічних джерел з проблеми розвитку асертивності свідчить про її складність і багатогранність. Вивченню асертивної поведінки присвячені наукові розвідки зарубіжних вчених Ф. Зімбардо, В. Каппоні, К. Келлі, Т. Новака, М. Сміта, Е. Солтера, Г. Фенстерхейма, асертивність як впевненість у собі досліджують у своїх роботах вітчизняні вчені І. Васильєва, Н. Свертілова, М. Шинкар, О. Щіпановська, також дослідники вважають асертивність інтегративною якістю особистості (К. Воробйова, О. Леонт'єв, С. Медведєва), суб'єктною якістю (О. Царук, А. Шаюк), інтегративною властивістю особистості (В. Лучків) або комплексною інтегральною характеристикою (Л. Марчук, І. Нагаєвська, Л. Ніколаєв), деякі вчені ототожнюють асертивність з окремими особистісними характеристиками (В. Крючков, Л. Курганська, Г. Парамонова), розуміють її як системну різнорівневу властивість особистості (О. Саннікова, О. Санніков, Н. Подоляк).

На сьогодні у вітчизняній і зарубіжній психолого-педагогічній науці [3; 4; 5; 7; 8; 11] *феномен асертивності розглядається у контексті різних*

життєвих смислів, зокрема, навчання учнів бути самодостатніми й незалежними у виборі свого призначення й власного життєвого шляху, комунікативної толерантності, активного лідерства, самоконтролю і самовладання, життєстійкості, соціальної компетентності, формування життєвої і соціальної успішності. Аналіз наукової літератури [3; 5; 8] дозволяє стверджувати, що асертивність учнів значно підвищує їх адаптацію в освітньому середовищі, полегшує їх соціалізацію, позитивно впливає на самоактуалізацію і самореалізацію учнів. На думку сучасних вчених [4; 7; 11], розвиток асертивності учнів відбувається поступово через виховання у них впевненості у собі, наполегливості, адекватної самооцінки, самоповаги, формування потреби бути успішним.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасних дослідженнях, присвячених феномену асертивності, здійснено глибокий аналіз поняття асертивності й історії його походження, структурно-функціональних складових асертивності й умов її формування, різних проявів асертивної поведінки. Водночас, неповною мірою досліджено проблему розвитку асертивності учнів у контексті формування успішної особистості. Отже, необхідність дослідження визначається недостатньою розробленістю проблеми у вітчизняній педагогічній науці й потребами сучасної освітньої практики.

Формулювання мети статті. Виходячи із зазначеного вище, ми вважаємо доцільним визначити *метою нашої статті* окреслення проблемного поля розвитку асертивності учнів старших класів у контексті формування успішної особистості в закладах загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що уточнення вихідних позицій нашого дослідження ґрунтуються на *нормативно-законодавчій базі у сфері освітньої політики щодо виховання підростаючого покоління*, зокрема, на таких документах, як: Указ Президента України від 30.09.2019 № 722 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року»; Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року; Концепція розвитку освіти України на період 2015-2025 рр.; Постанова Кабінету Міністрів України від 02.06.2021 № 579 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки»; Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей» (2018 р.). У зазначених документах наголошується на важливій ролі закладів загальної середньої освіти у забезпеченні умов для розкриття особистісного потенціалу учнів, їх саморозвитку відповідно до уподобань та здібностей, сприяння їх ціннісно-смисловому життєвому самовизначенню, вольовому загартуванню, соціальної

активності, просоціальної самореалізації і досягненню життєвого успіху.

Аналіз психолого-педагогічних джерел і масової освітньої практики дає підстави стверджувати, що розвиток асертивності учнів старших класів у контексті формування успішної особистості в сучасних закладах освіти ефективніше відбувається у річищі особистісно орієнтованого, акмеологічного, аксіологічного, компетентнісного, середовищного та системного підходів. Отже, *методологічну основу зазначеного дослідження складають:*

– *особистісно орієнтований підхід* (І. Бех, О. Киричук, О. Коберник, Г. Костюк, В. Сухомлинський), що центрується на особистості учня та передбачає організацію емоційно насиченої полісуб'єктної взаємодії педагогів і вихованців, а також створення умов з урахуванням індивідуальних особливостей учня для вільного розвитку й повноцінного прояву його потенціалу; у контексті завдань даного дослідження застосування особистісно орієнтованого підходу до розвитку асертивності у контексті формування успішної особистості старшокласника допомагатиме учню самостійно й відповідально орієнтуватися в ситуаціях невизначеності, характерних для кризового соціуму, визначати завдання й наслідки всіх своїх дій і складати власні короткострокові й довгострокові плани для досягнення успіху;

– *акмеологічний підхід* (Н. Кузьміна, В. Максимова, Г. Сазоненко), який розглядає успішність учня старших класів як процес його саморозгортання та самоздійснення у власному життєвому просторі, саморегуляції поведінки, самоорганізації і самовиховання; у процесі розвитку асертивності прагнення до досягнення «акме» (максимальний прояв особистісного ресурсу старшокласника) й орієнтація на «акме» забезпечуватимуть підвищення в учнів мотивації до ефективної соціалізації, самоконтролю, самокорекції, саморефлексії, самоактуалізації, соціальної активності, а також стимулювання проявів асертивності, оскільки «місія акмеологічної школи полягає у допомозі вихованцям оволодіти технологіями життєвого й соціального успіху» [1, с. 31];

– *аксіологічний підхід* (І. Бех, Т. Бутківська, О. Вишневський, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кремень, М. Никандрова, В. Огнев'юк, О. Савченко, О. Сухомлинська), що звертає увагу на необхідності ціннісного наповнення змісту формування успішної особистості учня старших класів у сучасних закладах загальної середньої освіти, згідно із аксіологічним підходом розвиток асертивності у контексті формування успішної особистості в умовах військового стану і поствоєнної реальності формуватиме у старшокласника, незважаючи на труднощі фізичного, психо-емоційного й духовного характеру, «внутрішню потребу жити

й діяти відповідно до гуманістичних загальнолюдських цінностей» [2, с. 65].

– *компетентнісний підхід* (І. Бех, І. Єрмаков, Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Локшина, О. Овчарук, Л. Паращенко, О. Пометун), який орієнтує педагогічну діяльність на розвиток життєвих компетентностей учнів старших класів, формування їх конструктивної життєвої стратегії; згідно з цим підходом одним із головних завдань формування успішної особистості старшокласника є становлення його як творця і проєктувальника власного життя, що володіє необхідною для досягнення успіху асертивністю, яка передбачає вміння бути гнучким, кмітливим і відкритим до зміни діяльності, а також соціально активним, незалежним, самодостатнім, комунікабельним, здатним до лідерства, вмотивованим на досягнення успіху; вважаємо вартим уваги, що саме компетентнісний підхід, на думку вчених Танзанії [9], найбільше впливає на ефективність виховної діяльності, оскільки його реалізація ґрунтується на усвідомленні важливості розроблення конструктивної життєвої стратегії учня;

– *середовищний підхід* (М. Братко, Р. Вайнола, О. Гора, В. Петрівський, Н. Рудкевич, Т. Сологуб), що тлумачить середовище як засіб виховання і як технологію опосередкованого управління (через середовище) процесом формування успішної особистості старшокласника; у контексті завдань даного дослідження в основі середовищного підходу лежить спеціально організована діяльність у закладі загальної середньої освіти як система виховних впливів і умов розвитку асертивності; при цьому потенційна можливість забезпечення ефективності розвитку асертивності учнів старших класів вбачається у розбудові безпечного, дружнього для всіх учасників освітнього процесу освітнього середовища закладу загальної середньої освіти, головними принципами якого є принципи гуманізму, партнерства, співробітництва, мобільності, ініціативності, відповідальності;

– *системний підхід* (М. Красовицький, В. Садовський, Ю. Шабанова), який є універсальним і розглядає досягнення успіху як сукупність дії чинників, породжених у мікросистемі (мотивація успіху й необхідні для його досягнення навички) та макросистемі (соціальне середовище); згідно із цим підходом формування успішної особистості постає цілісною системою, компонентами якої є мета, зміст, методи і результати дослідження; саме системний підхід зумовлює моделювання, зокрема, створення практико-орієнтованої моделі формування успішної особистості учня старших класів, одним із складових елементів якої є розвиток асертивності.

Узгодження наведених вище *методологічних підходів* у розвитку асертивності старшокласників здійснюється на основі принципу логічної

доповнюваності з урахуванням соціально-психологічних особливостей учнів старшого шкільного віку. Зазначимо, що у процесі розвитку асертивності педагоги можуть діяти одночасно в рамках кількох методологічних підходів, що, на думку американського дослідника S. Kalaian, є важливим для сучасної освітньої практики, оскільки забезпечує синергізм педагогічного впливу [6] та, зрештою, оптимізацію процесу розвитку асертивності учнів старших класів у контексті формування успішної особистості.

Термін «асертивність» походить від англійського слова «assertive» (асертивний), що означає наполегливий, впевнений у собі. Наразі асертивною вважають таку особистість, яка здатна до рефлексії, самостійності в прийнятті рішень і вчинків, вміє слухати співрозмовника і розуміти його почуття і потреби, заявляти про свої наміри і сприяти їх реалізації, сприймати критику та коректно й виважено реагувати на неї, знаходити шляхи виходу із конфліктних ситуацій, тому, на думку сучасних вчених [7; 11], наявність асертивності підвищує рівень соціальної компетентності і сприяє ефективній соціальній адаптації особистості, натомість її відсутність призводить особистість до некомпетентності у соціальній взаємодії і соціальної дезадаптації.

Відтак, «поняття «асертивність» не існує само по собі, а включає достатньо широкий спектр суміжних понять, з якими має прямий і зворотній зв'язок. Прямий зв'язок складають такі поняття як: асертивна поведінка, впевнена поведінка, ефективна комунікація, емоційна та соціальна компетентність, соціальна сміливість. Зворотній зв'язок – агресивна, пасивна поведінка, маніпуляція, невпевненість, соціальний страх, нерішучість та ін.» [5, с. 212].

Погоджуємось із дослідницею В. Мойсеєнко, що асертивність «передбачає наявність суб'єктивної установки на самого себе, соціальної готовності та здатності адекватно реалізовувати власні прагнення» [3, с. 170]. Зауважимо, що в цьому плані асертивність тісно пов'язана з емоційним інтелектом та виявляється у позитивному ставленні до себе й інших, вмінні особистісного самовираження і відчутті внутрішньої сили, характеризує здатність людини досягати поставлених цілей.

Саме тому, *на сьогодні асертивність є особливо важливим особистісним утворенням*, оскільки, з одного боку, її можна розглядати як стійку соціально-психологічну характеристику, а, з другого боку, як процес самоствердження, що містить стратегії впевненої поведінки. Підтвердженням цього слугують наукові висновки вченого А. Lazarus, що розглядає асертивність як комплексну особистісну характеристику, до складу якої входять когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти [8].

Рефлексуючи науковий доробок представників вітчизняної і зарубіжної психолого-педагогічної науки [3; 4; 5; 7; 8; 11], уточнімо суть поняття асертивності. У нашому дослідженні під *асертивністю учня старших класів* ми розуміємо засновану на впевненості у собі комплексну характеристику особистості старшокласника, яка виявляється в усвідомленні ним необхідності емоційної врівноваженості і самоповаги, відповідальності і взаєморозуміння, у прагненні позитивних суспільних взаємин, саморозвитку і самореалізації, а також у вмінні висловлювати свої почуття, бажання, інтереси і потреби й адаптуватись до нових чи змінних умов кризового соціуму, ефективно задіюючи внутрішні і зовнішні ресурси, що дозволить учню обирати власний життєвий шлях і моделі успішності, зберігаючи незалежність від зовнішніх оцінок і впливів та гармонійно узгоджуючи особисті і колективні інтереси.

Поділяємо наукову позицію дослідника Е. Сколоти, що асертивність, як значуща характеристика зрілої особистості, в юнацькому віці має формуватися цілеспрямовано, в іншому випадку це істотно ускладнить внутрішнє розкриття юнака і його соціальну адаптацію в середовищі однолітків і соціумі загалом: «натепер актуальність формування асертивної поведінки юнаків зумовлена соціальними явищами в нашому суспільстві і вимогами, які висуваються до юнака під час його вступу у світ самостійності» [4, с. 213].

Необхідність розвитку асертивності учнів старшої школи у контексті формування успішної особистості зумовлена, в першу чергу, тим, що *асертивна особистість відрізняється високим рівнем мотивації досягнення життєвого успіху*, готовністю приймати відповідальні рішення у ситуаціях невизначеності, конструктивним підходом до вирішення різноманітних проблем. У процесі розвитку асертивності учень старшої школи отримує позитивний досвід здійснення вмотивованих вчинків у реальних життєвих обставинах та гідного, впевненого, аргументованого захисту власної позиції, навіть у тих випадках, коли вона суперечить позиції оточення. Це набуває особливого значення в сучасному світі, що характеризується наявністю різноманітних маніпулятивних засобів, значного арсеналу способів підкорення волі людини і тиску на неї.

До того ж, пов'язані з військовими діями на території України надмірні фізичні і нервово-психічні перевантаження негативно відбиваються на підростаючому поколінні. Вплив кризових ситуацій на учнів може виявлятися у вигляді їх тривожності, імпульсивності, дратівливості, агресивності, конфліктності, егоцентричності, деформації їх стосунків з дорослими й однолітками, девальвації колишніх базових смислів і цінностей, що зумовлює фізіологічні проблеми, низький рівень

мотивації до навчання й життєвого успіху та когнітивні відхилення, зокрема, порушення мислення, пам'яті й уваги. В цьому випадку *практики розвитку асертивності учнів старшої школи сприятимуть* формуванню в них критичного мислення [7], підвищенню рівня академічної успішності [11], продуктивній соціальній взаємодії учнів з оточуючими у складних умовах кризового соціуму [10], оволодінню ними різними соціальними ролями й моделями поведінки, протидії різним негативним впливам на особистість та розширенню можливостей позитивної самореалізації учнів.

Разом з тим, *необхідність розвитку асертивності в учнів старшої школи підтверджують вимоги сучасного ринку праці*, що потребує соціально активної, компетентної, конкурентоспроможної молоді з навичками асертивності, завдяки яким молодий фахівець зможе бути мобільним і емоційно стабільним, адекватно оцінювати себе й оточуючих, швидко адаптуватися в колективі, розбудовувати партнерські стосунки і встановлювати ділові контакти, відповідати за прийняті рішення, розуміти власні цілі, наміри і шляхи подальших дій, досягати поставлених цілей без агресії і маніпуляцій, вміти переконувати й завоювати прихильність, виявляти гідність і впевненість, повагу до інтересів і прав інших людей.

Резюмуючи зазначене вище, *наявність асертивності може стати визначальною, як для самих старшокласників, так і для всього суспільства*. Розвиток асертивності учнів старшої школи передбачає створення умов для формування ціннісного ставлення учнів до себе й оточуючих, рефлексії і саморефлексії, розширення позитивних уявлень про себе і навколишній світ та сприяння вибору учнями ефективних засобів асертивної взаємодії в освітньому середовищі закладів загальної середньої освіти і в соціумі.

Висновки. Отже, асертивність є важливим особистісним і суспільним ресурсом. Її розвиток в учнів старших класів набуває особливої актуальності в умовах кризового соціуму, коли зростає необхідність в уміннях виявляти ініціативу, ставити життєві цілі, бути сміливим і готовим до ризику, наполягати на захисті своїх прав, приймати рішення і нести за них відповідальність. Наразі досягнення успіху молодим громадянином нашої держави залежить від його активної життєвої позиції, енергійності, цілеспрямованості, працездатності, самоконтролю, самостійності, реалістичності. Відтак, розвиток асертивності старшокласників вважаємо одним із значущих завдань сучасної системи

освіти. Подальшими перспективами досліджень у даному напрямку стануть створення та апробація діагностичного інструментарію розвитку асертивності учнів старших класів закладів загальної середньої освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Акмеологія шкільної освіти: наук.-метод. посібник / За заг. ред. Г. С. Сазоненко. Київ: «Основи», 2010. 560 с.
2. Вітвицька С. С. Аксиологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка: наук.-метод. журнал*. Вінниця: Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки, 2015. Вип. 10. С. 63–67.
3. Мойсеєнко В. В. Аналіз наукових підходів до дослідження поняття «асертивність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 170–174.
4. Сколота Е. В. Формування асертивної поведінки в юнацькому віці. *Габітус*. 2020. Вип. 14. С. 212–216.
5. Шинкар М. І. Проблема асертивності в сучасному суспільстві. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 1 (54). С. 210–214.
6. Kalaian S. A. Pedagogical Approaches for the 21-st Century Student-Driven Learning in STEM-Classrooms. *Student-Driven Learning Strategies for the 21-st Century Classroom*. USA: Eastern Michigan University, 2017. DOI: 10.4018/978-1-5225-1689-7.ch006
7. Ghadampour E., Yousefvand L., Radmehr P. The Effect Of Training Of Assertiveness Program On Critical Thinking (Creativity, Development, Commitment) Second Grade Female Senior School Students In Khorramabad. *Innovation & creativity in human science*. 2016. Vol. 6. № 2. P. 2–18.
8. Lazarus A. A. Behavior therapy and beyond. USA: Jason Aronson Inc., 1996. 306 p.
9. Mkonongwa L. M. Competency-based teaching and learning approach towards quality education. Tanzania, Miburani: Dar es salaam University College of Education (DUCE), 2018. URL: <https://www.tenmet.org>
10. Necherda V. B. To the problem of education of growing personality in a crisis society. Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences: Proceedings of the III International scientific and practical conference (Cambridge, 20 May, 2022). Cambridge-Vinnitsia: P. C. Publishing House & European Scientific Platform, 2022. С. 245–247.
11. Thenmozhi P., Bharathy D. Relationship between the Level of Assertiveness and Academic Performance among Arts and Science College students. *Asian J. Nursing Education and Research*. 2019. № 9 (3). P. 293–296. DOI: 10.5958/2349-2996.2019.00063.6